

Lilia TRINCA
Universitatea de Stat
„Alecu Russo” din Bălți

**TIMPUL ETNIC – O DIMENSIUNE
A VIZIUNII ETNOLINGVALE ROMÂNEȘTI
(în baza experimentului asociativ)**

Abstract. Time is a multidimensional concept/category, much richer in features than a simple mathematical order. It has become *communis opinio* that the attitude towards time affects a personality directly: „A man is not born with a sense of time and space; his temporal and spatial concepts are determined by the culture he belongs to”. The present research is based on the idea that one of the manifestations of the cosmic time is the field of peoples’ existence – the ethnic time. Thus, besides being a cultural universal, the model of time is also an ethnic nuclear structure.

Keywords: ethnic time, ethno-lingual picture, associative experiment, association, stimulus, reaction.

1. Deși reprezintă o categorie ce și-a făcut o prestigioasă carieră în perimetrul reflecției filozofice, până la ora actuală timpul se sustrage unor determinări riguroase, dată fiind natura lui schimbătoare: „Timpul, după cum afirmă I. Bădescu, este totodată circular și linear, are sens ciclic și «sens unic», esență cosmică și regim istoric etc.” [2, p. 9]. Fiind unul din parametrii definitorii ai existenței lumii, dar și formă fundamentală a experienței umane, modelul timpului „este, totodată, obiectiv și subiectiv-creat” [*ibidem*].

Omul nu trăiește direct în spațiul și timpul fizic. Ca formă de existență și de mișcare a materiei, societatea are o calitate esențială – istoricitatea. Aceasta îi îngăduie și chiar îi impune omului să-și creeze formele temporale. În așa fel, din *timp fizic* timpul devine o categorie socioculturală, iar omul îl fixează în modele de timp. În diverse civilizații și societăți, la etape diferite de dezvoltare socială, în diferite nivele ale aceleiași societăți, categoria timpului este percepută, înțeleasă și aplicată de o manieră diferită. A devenit deja *communis opinio* faptul că atitudinea față de timp influențează în mod direct personalitatea: „omul nu se naște cu simțul timpului și al spațiului, conceptele sale temporale și spațiale sunt determinate de acea cultură căreia îi aparține. Timpul și spațiul sunt gândite ca abstracții, prin intermediul cărora este posibilă crearea unui univers unic, firesc reglementat” [12, p. 12].

2. Modelul de timp este subiacent oricărui act omenesc, inclusiv actului cognitiv. Conștientizarea modelului temporal ordonează procesul de cunoaștere și reprezintă un pas important spre relativismul cultural. Dat fiind că timpul este expresia unei viziuni ontologice, aflată într-o relație indispensabilă cu trăirea sufletească, în demersul

nostru științific ne-am propus cercetarea acestei categorii dintr-o nouă perspectivă – psiholingvistică. Considerăm că, actualmente, în dezvoltarea științifică există un vector favorabil interdisciplinarității, întrucât aceasta imprimă o viziune mai complexă asupra fenomenului cercetat, precum și posibilități de investigare mai ample și mai diverse, prefigurând reducerea considerabilă a distanței dintre știință și cultură.

2.1. Timpul este o noțiune pluridimensională, mult mai bogată în însușiri decât simpla ordine matematică. Ideea în funcție de care se jalonează traseul demersului nostru este că una din formele de manifestare a timpului cosmic este câmpul de existență al popoarelor – timpul etnic: „Popoarele sunt modelate de timpul cosmic și creația lor, cum este firească, va fi ascultată și ea de acțiunea modelatoare a aceleiași structuri temporale” [2, p. 81].

Așadar, pe lângă faptul că modelul de timp este o universalie culturală, el reprezintă, totodată, și o structură nucleară etnică. Din perspectiva timpului, putem compune marea ecuație a culturilor naționale (a căror „mulțime” reprezintă cultura universală). În subsidiar, menționăm că există o dialectică a temporalității, întrucât ea nu are o structură omogenă. Mai mult, există orizonturi temporale discontinue, iar ieșirea dintr-un model temporal și intrarea într-altul nu sunt acte ireversibile. Altfel zis, „timpul este o altă dimensiune a modului de reprezentare a lumii și vieții și un factor determinant al culturii spirituale și materiale a unui popor” [5, p. 148], iar „noțiunea de timp și conștiința de a exista în timp apare ca un fenomen în funcție de viața de relație, de nivelul și sensul culturii căreia îi aparținem” [*ibidem*, p. 142].

2.2. Conform teoriei psihologice a lui H. Bergson, care susținea că timpul poate fi cunoscut doar prin intuiția irațională, timpul este simțirea duratei concrete, *alias* trăite, dar nu e și o traiectorie abstractă, proiectată în spațiu (pentru detalii, cf. [4]). „Simțirea duratei, de care se ocupă știința sufletului, menționează C. Rădulescu-Motru, n-are cu timpul fizic altă înrudire decât aceea care există între un fapt real și noțiunea sa. Noțiunea este abstractă și poate să ajute la izolarea și la clarificarea timpului psihologic, doar atât; să-l înlocuiască – niciodată” [11, p. 60].

În viziunea unui alt psiholog, Th. Ribot, timpul nu este o durată trăită, ci este reprezentarea unei ordini de succesiuni în datele memoriei, el fiind conceput ca un produs al unei anumite asociații între faptele sau stările memoriei. Astfel, fiind un atribut fundamental al existenței, timpul reprezintă o noțiune-cheie pe care se axează sistemul viziunii despre lume, al culturii, al percepției și concepției despre lume. Iată de ce problema în cauză tangentează cu problema conștiinței umane. Există limbi inapte de a exprima timpul și, în consecință, de a-l gândi. Astfel, „în limba Șambala, menționează E. Cassirer, se întrebuintează același cuvânt pentru a indica un trecut pierdut în negura vremii, ca și pentru a exprima un viitor foarte îndepărtat. Acest fenomen extrem de ciudat pentru noi [...] își găsește explicația firească în faptul că negrii nu văd timpul ca un lucru, și de aceea există pentru ei doar un *acum* sau un *nonacum*; dacă acesta din urmă a fost ieri sau va fi mâine, oamenilor le este absolut indiferent, ei nu reflectează asupra acestui fapt, căci în acest scop este necesară nu doar o intuiție, ci și o reprezentare

conceptuală despre esența timpului [...]. Conceptul de timp este străin celor din Șambala, ei au, cu alte cuvinte, doar intuiția timpului” [7, p. 171]. Multe limbi primitive nu au expresii diferențiate pentru determinări temporale: unica distincție este cea dintre *acum* și *ceea ce nu este acum*, ceea ce reflectă lipsa unei conștiințe și a unei gândiri temporale subdezvoltate, populațiile respective trăind, adesea, într-un fel de prezent continuu. Pe de altă parte, există limbi în care încadrarea temporală o realizează nu doar verbul: astfel, bunăoară, în chineză și japoneză se atestă adjective cu determinare temporală, altele conțin pronume personale temporalizate: un „eu actual”, un „eu în trecut” etc. (cf. [8, p. 345]).

În acest context, psihologul Cl. Baciuc afirmă că „nu există realitate fără un mod de a o înțelege și a o gândi [...]. Lumea este un fapt de conștiință, iar conștiința există numai atunci când este prezentă o anumită limbă” [1, p. 1]. Fără îndoială, timpul face parte din conștiința umană, iar intuiția timpului este indispensabil legată de ființa însăși și gândirea umană. Iată de ce, contemplând o noțiune al cărei conținut exprimă o acțiune, inducem în ea, în mod obligatoriu, ideea de durată și timp. Cu alte cuvinte, „sistemul temporal al limbii însă nu reproduce întocmai timpul obiectiv. Limbile, într-adevăr, ne oferă doar anume modele ale realității și se deosebesc prin modalitățile de redare a sistemului temporal extrem de complex” [3, p. 69].

3. La nivelul mentalului românesc, gândirea și limba colaborează pentru ca, prin operații specifice, să ajungă la o reprezentare cât mai coerentă a dinamicii temporale, în care se înscriu procesele lumii reale, procese pe care limba le reprezintă într-o manieră proprie, cu instrumentele de care dispune. Vom cerceta procesul prin care gândirea pleacă de la universul concret pentru a ajunge la universul reprezentat, ce are drept obiectiv discursul. Nu în zadar se susține că „limba se prezintă ca o teorie a realului, ca model mental, abstract, al realității concrete” [10, p. 117].

Întrucât nu putem studia în mod direct conștiința, facem acest lucru prin intermediul limbii: „Esențialmente, limba este deci o sistematică prin care gândirea dă seamă de ea însăși. Constructele lingvistice au la bază operații de gândire de care limba, în propria-i procesualitate constructivă, depinde, dar pe care, în același timp, le și revelează” [*idem*, p. 50].

Psiholingvistica ne permite a studia nu operațiile gândirii, în general (cu atât mai mult gândirea ca atare), ci doar anumite mecanisme definite și construite, pe care gândirea le posedă în vederea operării unei percepții de sine însăși, mecanisme cărora limba le oferă o reproducere fidelă. Metoda dată reprezintă un sistem de operații care se contopesc cu acea parte a proceselor gândirii prin care aceasta din urmă obține șansa de a-și analiza autoscopic, nemediat propriile construcții. „Limbajul, după cum afirmă E. Coșeriu, este prima înfățișare a conștiinței umane ca atare (dat fiind că nu există conștiință vidă)” [8, p. 159]. Nu în zadar, reprezentanții lingvisticii cognitive afirmă, pe bună dreptate, că sistemul nostru conceptual, reflectat în viziunea lingvală asupra lumii, este strâns legat de experiența fizică și culturală a omului.

3.1. O modalitate sigură de reconstrucție a identității lingvale e considerat *experimentul asociativ* (în continuare EA) – o tehnică ce are drept scop identificarea

asociațiilor existente în memoria unui om, apărute în baza experienței sale anterioare (cf. [20, p. 107]). Actualmente, acest tip de experiment reprezintă cel mai eficient instrument pentru studiul conștiinței lingvare și a mentalității unui individ. Interdependența dintre idei, noțiuni, concepte reprezintă rezultatul relațiilor psihologice, adică al asociațiilor. Descrierea unui anumit fenomen cultural înseamnă revelarea legăturii lui cu alte fenomene. Analiza acestor relații permite a identifica particularitățile mentalității nu numai individuale, dar și naționale, a unui reprezentant al societății date sau a unui grup social. Legăturile asociative, relevate prin intermediul experimentului psiholingvistic, facilitează identificarea particularităților naționale și ale mentalității poporului. Or, specificul mentalității, caracterul național e „sedimentat” în relațiile asociative.

3.2. S-a demonstrat că un cuvânt, cu cât mai des apare în vorbire, cu atât mai des apare ca reacție în cadrul EA. Rezultă că ceea ce apare în vorbire, într-un fel sau altul, este reflectat și „cimentat” în conștiința lingvală a vorbitorilor și viceversa – ceea ce există în conștiința lingvală a vorbitorului se manifestă (sau, eventual, ar putea oricând să se manifeste) în vorbire (deci și în cadrul EA).

3.2.1. Termenii de bază cu care operează psiholingviștii în cadrul EA sunt *stimul*, *reacție*, *câmp asociativ*, *normă asociativă* etc. *Stimul* este cuvântul (frază sau propoziția) propus(ă); *reacție* este cuvântul (îmbinarea de cuvinte, fraza sau propoziția), care apare ca asociație la stimul în memoria omului. Se disting următoarele tipuri de asociații: asociații sintagmatice (reacțiile aparțin diferitor clase lexicogramaticale; asociații paradigmatică (reacțiile aparțin aceleiași clase lexicogramaticale). De asemenea, pot fi relevate și relații asociative: de proximitate semantică (asociat – sinonim), de opoziție semantică (asociat – antonim), de consonanță, rimă, de relația de hipo-/hiperonimie etc.

De obicei, asociațiile sunt supuse principiului contrastului minimal, conform căruia cu cât mai apropiate sub aspect semantic sunt cuvintele-stimuli și cuvintele-reacții, cu atât mai mare este șansa identificării cuvântului-reacție în procesul de asociere. Principiul dat explică de ce, după caracterul asociațiilor apărute pentru un cuvânt-stimul, putem să-i restabilim structura semantică: toate asociațiile, respectiv cuvintele-reacții, conțin componente semantice caracteristice cuvântului-stimul. Așadar, *câmpul asociativ* se constituie din totalitatea asociațiilor pentru un cuvânt-stimul. El are un nucleu (cele mai frecvente reacții) și o zonă de periferie (reacții singulare).

3.2.2. Am efectuat¹ un EA liber² cu tineri cu vârsta cuprinsă între 18-25 de ani, pentru care limba maternă este româna. Respondenții au fost rugați să răspundă instan-

¹ EA a fost realizat de un grup de cercetători de la Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți”, implicați într-un proiect de elaborare a *Dicționarului asociativ al limbii române*.

² Se disting câteva tipuri de EA: *EA liber*, în care respondenților li se propune să răspundă cu primul cuvânt venit în minte la auzul cuvântului-stimul (fără a se gândi); *EA ghidat*, când alegerea cuvântului-reacție este restricționată (se restricționează fie numărul acestora, fie clasa lexicogramaticală din care poate face parte cuvântul-reacție etc.); *EA în lanț*, în care respondenților le este permis să răspundă cu un număr nelimitat de cuvinte-reacții ce le vin în minte, fără a li se impune niciun fel de restricții de ordin formal sau semantic.

taneu cu primul cuvânt care le-a venit în minte la auzul cuvântului-stimul *timp*¹ (fiecare anchetă propusă conținea 100 de cuvinte-stimul, selectate și generate de calculator din circa 500 de stimuli, ce fac parte din nucleul și masa vocabularului de bază al limbii române: stimulul *timp* apare, în medie, în una din 5 anchete). Or, respectarea acestei condiții în timpul anchetării permite a reduce la minim intervalul temporal dintre stimul și reacție: respondentul nu trebuie să mediteze asupra reacției, întrucât conceptul de asociație exclude ideea de „gândire” a răspunsului [24, p. 191]. În calitate de respondenți au fost circa 1 000 de studenți din mai multe universități din Republica Moldova și România. Trebuie de menționat că factorul determinant pentru alegerea studenților în calitate de respondenți în cadrul EA revine faptului că la vârsta de 17-25 de ani se produce deja formarea identității lingvare, iar asociațiile, identificate în cadrul EA, reflectă competența lingvistică și sunt relevante pentru mentalul român [21, p. 192]².

În baza EA realizat, am identificat două tipuri de bază de asociații pentru cuvântul-stimul *timp*: asociații sintagmatice și asociații paradigmatică, în cadrul ultimelor am relevat și câteva grupuri semantice³.

• ASOCIAȚII SINTAGMATICE: *scurt* (16); *puțin* (10); *liber* (9); *trecător* (8); *pierdut* (10); *prețios* (5); *îndelungat* (5); *frumos* (4); *valoros* (4); *ireversibil* (4); *vine* (3); *mult* (4); *lung* (3); *neprețuit* (2); *târziu* (2); *infini* (2); *scump* (2); *limitat* (2); *scurs* (2); *inexistent* (2); *relativ* (2); *rapid* (2); *timpuriu* (2); *fără preț* (2); *de lucru* (1); *învechitor* (1); *insuficient* (1); *nelimitat* (2); *rațional* (1); *pentru* (1); *neoprit* (1); *petrecut* (1) *răcoros* (1); *efemer* (1); *alocat* (1); *neajuns* (1); *secundar* (1); *ocupat* (1); *ireversibil* (1); *pe loc* (1); *etern* (1); *scurt/pierdut* (1); *rece* (1); *cald* (1); *câștigat* (1) *cred* (1); *târziu* (1).

Reacții predicative: *trece* (7); *curge* (2); *fuge* (1); *risipi* (1); *zboară* (1), *vindecă* (1), *nu e timp* (1); *n-am* (1);

• ASOCIAȚII PARADIGMATICE: *viață* (12); *bani* (7); *vârstă* (5); *relaxare* (4); *trecere* (4); *spațiu* (4); *eternitate* (4); *așteptare* (4); *anotimp* (3); *valoare* (3); *limită* (3); *dor* (2); *pierdere* (2); *amintire* (2), *stres* (2), *dor* (2), *intuire* (2), *dorință* (1); *acum* (1); *sunet* (1); *bătrânețe* (1); *întârziere* (1); *părinți* (1); *obstacol* (1); *orb* (1); *răbdare* (1); *chip* (1); *lumină* (1); *eseuri* (1); *casă* (1); *univers* (1); *timp* (1); *cândva* (1); *nostalgie* (1); *realitate* (1); *stres* (1); *ținerețe* (1); *teamă* (1); *școală* (1); *temporalitate* (1); *preț* (1); *ritm* (1); *dușman* (1); *muzică* (1); *somn* (1); *program* (1); *gând* (1); *termen* (1); *oportunitate*

¹ Pentru a completa tabloul lingval al românului, ne propunem ulterior să continuăm EA, având drept cuvinte-stimul și denumirile altor segmente temporale specifice românilor. În felul acesta vom putea să elaborăm o imagine etnolingvală completă cu referire la noțiunea de *timp*.

² În conformitate cu opinia lui Iu. Karaulov, stabilitatea relativă a capacității lingvistice a vorbitorilor nativi (de exemplu, vocabularul, ierarhia de valori, valențele lexicale) poate servi drept bază pentru descrierea conștiinței de masă în societatea românească în următorii 20-30 de ani, adică pentru perioada când respondenții de azi vor constitui nucleul activ al societății [*ibidem*].

³ Respectând tradiția modelării câmpului asociativ, la început se prezintă cuvintele-reacții ce apar mai des (numărul reacțiilor e indicat între paranteze), constituind nucleul câmpului asociativ, după care se indică cuvintele apărute mai rar ca reacții la stimulul respectiv – periferia câmpului asociativ.

(1); *deșertăciune* (1); *atenție* (1); *cifre* (1); *efemeritate* (1); *loc* (1); *tinerețe* (1), *tren* (1), *scurgere* (1), *agitație* (1), *presiune* (1), *criză* (1), *greutate* (1).

În cadrul asociațiilor paradigmatică atestăm și asociații tematice:

Segmentarea timpului: *ceas* (77); *oră* (41); *ore* (26); *ani* (9); *minute* (10); *secundă* (5); *secunde* (5); *durată* (5); *prezent* (4); *zi* (3); *veac* (2); *trecut* (2); *clipă* (1); *secol* (1); *an* (1); *eră* (1); *Părți ale zilei*: *seara* (1); *dimineața* (1);

Spațiu: *spațiu* (6); *lungime* (1); *călătorie* (1);

Mișcare: *repede* (3); *grabă* (2);

Instrumente de măsurare a timpului: *ceas* (52); *clepsidră* (3); *cronometru* (1); *orologiu* (1);

de proximitate semantică (sinonime): *vreme* (16), *periodă* (1).

Asociațiile paradigmatică depășesc aproape dublu numărul asociațiilor sintagmatică.

A se vedea fig. 1:

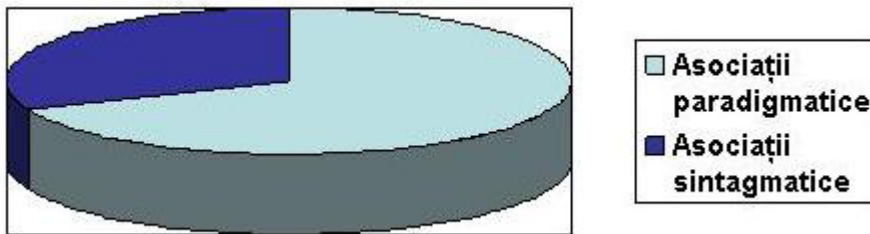

Fig. 1. Raportul cantitativ între asociațiile sintagmatică și cele paradigmatică

4. Studiul câmpului asociativ al cuvântului-stimul *timp* a scos în evidență specificul de reprezentare a timpului în mentalul românesc, altfel spus, *timpul etnic românesc*.

Timpul definit în *DȘL* drept „categorie gramaticală specifică flexiunii verbale prin care, în planul conținutului, se indică momentul în care se desfășoară acțiunea verbului/verbelor dintr-un enunț în raport cu momentul vorbirii” [15, p. 539] nu coincide cu timpul din planul existenței. Drept dovadă, în limba engleză funcționează doi termeni diferiți: *tense* (termen lingvistic) și *time* (*lived time*). Aceeași dihotomie lingvistică o atestăm și în limba germană: *Tempus* și *Zeit* – fenomen psihologic/timpul vieții din planul existenței, trăit și simțit.

4.1. Deși limba română face uz doar de un singur termen, analiza materialului lingvistic dovedește existența diferitor modele, așa-numitele ipostaze ale timpului (fizic, gramatical, filosofic) și reprezentările intuitive ale *timpului vieții*, iar materializările lui glotice influențează identitatea noastră lingvală la fel de mult ca și timpul gramatical. Or *timpul vieții* ține de planul conștiinței de sine a omului și reprezintă formele esențiale de cunoaștere a lumii [25, p. 85] – e timpul în viziunea lui Kant, aparținând conștiinței interne, o formă în care mintea umană cunoaște realitățile lumii înconjurătoare.

4.1.1. Percepția timpului are un anume specific: spre deosebire de organele de percepție a mișcării, a echilibrului, omul nu dispune de vreun organ special ce ar percepe

timpul. În consecință, timpul devine accesibil doar mijlocit – prin intermediul transferului de studiu metonimic sau metaforic¹. S-a demonstrat, în baza experimentului psiholingvistic, că există două tipuri de bază de vizualizare a evenimentelor din trecut: 1) *asociat*, când individul își amintește de evenimentele din trecut „din interior”, fiind implicat în ele, văzându-le cu ochii proprii, de parcă ar fi fost martorul evenimentelor derulate în prezent; 2) *disociat*, când individul își amintește evenimentele din trecut, văzându-le dintr-o parte, de parcă evenimentele ale cărui participant este, sunt urmărite de către altcineva aflat „la o înălțime” (privind de sus în jos).

Memoria asociată corelează cu metafora *timpului-drum*, pe care merge omul sau cu cea a *timpului-râu*. O asemenea percepție a timpului se caracterizează printr-un grad sporit de emotivitate a subiectului implicat, întrucât el e plasat în vârtoarea curentului temporal, întorcându-se în aceste evenimente și retrăindu-le. Se consideră că baza perceptivă a codului temporal în sistemul limbii ruse o reprezintă tipul asociat de vizualizare a timpului [23, p. 92-93]. Englezii și americanii sunt „posesorii” unui tip disociat de vizualizare a timpului. Percepția timpului în cultura lor are caracter linear, linia dată fiind percepută „dintr-o parte” (metafora stâncii, de pe care poți urmări tot drumul).

4.1.2. Dacă timpul poate fi imaginat ca linearitate infinită, înzestrată sau nu cu mișcare, apoi E. Coșeriu, relevând trei modele de reprezentare a timpului conceput în limbă², consideră că „în limbile noastre (se au în vedere limbile romanice – *n.n.* – *L.T.*), cel puțin, timpul este mai degrabă o linie care se mișcă dinspre viitor spre trecut: viitorul este, tocmai, timpul „care vine spre noi”. (Cf. rom. *viitor*, it. *avvenire*, fr. *avenir*, sp. *porvenir* și rom. *anul care vine*, it. *L'anno che viene*, sp. *Años venideros*; prezentul este timpul care se găsește „în fața noastră”, preteritul, timpul care a trecut pe lângă noi și se găsește de acum în spatele nostru. Și chiar dacă noi ne mișcăm, o facem în direcție contrară timpului: avem trecutul nostru și istoria noastră *în urmă*, iar viitorul nostru *înaintea* noastră [*ibidem*, 344].

4.2. Adesea timpul nu e reprezentabil prin sine însuși și, în consecință, e reprezentat de corelativul său – spațiul. În așa fel, în majoritatea idiomurilor atestăm o arhitectură a timpului, *alias* o reprezentare sistematizată a timpului obținută prin mijloace spațiale. Or trăirile spațiale și cele temporale fac parte din trăirile originare ale omului. În acest context, amintim versurile lui M. Eminescu, care ne oferă un model excepțional de „amalgamare” a spațiului și timpului (apropo, scrise cu aproximativ o jumătate

¹ Din acest motiv, conceptualizarea gramaticală a ideilor legate de timp se deosebește esențial de la o limbă la alta.

² „Timpul obiectiv este prezentat ca o linie statică unică, de-a lungul căreia ne mișcăm noi, observatorii, sau, mai degrabă, se mișcă vorbitorul (momentul vorbirii) de la stânga la dreapta, adică din trecut spre viitor; timpul de fundal se reprezintă ca o linie în mișcare, care provine din viitor, trece în fața noastră sau pe lângă noi în momentul prezent și apoi se pierde în trecut; două linii într-o mișcare contrară: o linie a timpului «gol», care se mișcă dinspre viitor spre trecut, și o linie care poartă lucrurile și evenimentele și se mișcă dinspre trecut spre viitor” [8, p. 344].

de secol înainte de apariția teoriei relativității a lui Albert Einstein): *Porni Luceafărul. Creșteanu// În cer a lui aripe, // Și căi de mii de ani treceau// În tot atâtea clipe* (M. Eminescu, *Luceafărul*).

„Spațiul și timpul, subliniază Iu. Popescu, sunt orizonturile interioare ipostaziate de gândire ca limite ale universului tras în sine, opus universului exterior infinit care, fără aceste limite sau orizonturi fixate de gândire în interiorul ei, nu ar putea fi gândit” [10, p. 121]. Adesea trăirea timpului este exteriorizată în forme lingvistice cu indicație spațială. Astfel, E. Cassirer menționează că există limbi în care „*acum* este exprimat printr-o indicație spațială, iar *mai târziu* prin *acolo*” [7, p. 171]. Spațializarea timpului se atestă în mai multe limbi¹. Cu totul spațializat, consideră E. Coșeriu, este timpul în limbile noastre. Timpul este conceput, de fapt, ca un mod de a fi al spațiului – ca un fel de spațiu transparent și gol în care au loc evenimente – sau ca o dimensiune a spațiului pe un plan infinit la baza lui – timpul care este afară (timp „meteorologic” sau „atmosferic” (cf. [8, p. 342-343]). Astfel, în limbile romanice pentru cele două conținuturi obiective există doar un singur cuvânt² (cf. reacțiile *vreme* - 17, *frumos* - 4, *anotimp* - 3, *răcoros* - 2, *rece* - 1, *cald* - 1).

4.2.1. Trebuie să menționăm că reprezentarea lineară a timpului³ care *trece*, *se scurge* reprezintă, la nivel elementar, un germene de spațializare a timpului. E imposibil ca gândirea să reprezinte timpul ca un bloc static. Timpul este gândit ca durată fie în planul implicit al acțiunii exprimate de verb, fie în cel explicit al duratei acțiunii derulate. În lucrarea *Timp și limbaj*, Iu. Popescu insistă că „în instanță, logogenetică, gândirea își reprezintă timpul, construind o imagine mentală a acestuia sub forma unui vector temporal” [10, p. 81].

În conștiința umană timpul se asociază cu mișcarea⁴ (cf. reacțiile *trece* - 7, *trecere* - 4, *trecător* - 8, *fuge* - 3, *vine* - 3). De aceea la baza reprezentării mișcării timpului stă o metaforă zooantropomorfă, exprimată, cel mai adesea, prin verbele: *trece*, *zboară*, *vine*, *fuge*, *se scurge* etc. (cf. reacțiile *curge* - 2, *surgere* - 2, *zboară* - 1)⁵. Deși timpul

¹ În cultura engleză, bunăoară, se atestă niște îmbinări stabile, ce denotă reprezentarea spațială a timpului. Cf. *time is up* „timpul sus”, cu semnificația „timpul a expirat” (după cum observăm, timpul la englezi are o traiectorie verticală și este orientat în sus); *she is near her time* „ea este lângă timpul său”, cu semnificația „ea trebuie în curând să nască”.

² În alte limbi pentru aceste două noțiuni se folosesc două cuvinte (Cf. germ. *Zeit-Wetter*, engleză *time-weather*, rusă *время-погода*).

³ Au fost relevate câteva modele de conceptualizare a timpului: linear, pulsant, ciclic, spirală, istoric, de profunzime, timp-drum, timp care se scurge, model scalar, timp-mișcare pe cotrasens (cf. [17, p. 52]).

⁴ Modelul dat are rădăcini adânci în mentalitatea societății arhaice, când timpul era măsurat în conformitate cu mișcarea astrelor (a lunii).

⁵ În limba română, câteva proverbe cristalizează concepția naivă a timpului imobil, ca simplă dimensiune a spațiului: *Vreme vremuieste și omul îmbătrânește*; *Vremea vremuieste, floarea se păleşte* [14, p. 20].

capătă calități zooantropomorfe, în română nu se atestă compararea mișcării timpului cu mișcarea animalelor, a păsărilor etc., întâlnită, bunăoară, în limba rusă: *время летит птицей; годы летят как птицы; время ползет как черепаха; время летит как стрела; как молния* etc. Trebuie să menționăm că în limba rusă și diapazonul mișcării timpului e mai mare: *тащиться, лететь, бежать, течь, протекать, идти, приходиться, проходить, уходить* etc.

În cultura engleză, timpul este înzestrat cu proprietatea de a vorbi. De exemplu, *Time (alone) will tell*, „timpul va spune”, cu sensul că „timpul va arăta, se va vedea”. Englezii reprezintă timpul drept un bătrân cărunt cu coasa, având un ceas de nisip în mână. Românii ar asocia o asemenea imagine, mai degrabă, cu moartea, și nu cu timpul.

4.2.2. În mitologie, timpul e simbolizat adeseori de o roată în mișcare de învârtire de cele 12 semne ale zodiacului, care descriu ciclul vieții, sau de alte figuri circulare. Confecționarea ceasurilor cu formă pătrată ar constitui un protest împotriva caracterului ciclic al timpului și o aluzie la legătura indisolubilă ce există între timp și spațiu: „Pentru a încerca exorcizarea angoasei și a efemerului, ceasornicăria contemporană n-a găsit altceva mai potrivit decât să dea ceasurilor și deșteptătoarelor o formă pătrată mai curând decât rotundă, simbolizând, astfel, iluzia omenească de a scăpa de roata inexorabilă și de a stăpâni pământul, impunându-i măsura sa. Pătratul simbolizează spațiul, pământul, materia” [13, p. 356].

4.3. În mitul creștin, timpul se desface și se îndreaptă (din stare ciclică) într-o linie, care își are începutul în actul creației divine, iar sfârșitul în Judecata de Apoi și implică conștiința istorică despre caracterul ireversibil, unic și irepetabil al timpului. Cea mai răspândită metaforă a timpului este că acesta reprezintă o linie dreaptă, pe care, într-o ordine consecutivă, se plasează, într-o ordine foarte strictă: *trecutul, prezentul și viitorul*. Atitudinea față de aceste segmente temporale a fost diferită în diverse epoci. Astfel, pentru creștinul medieval, trecutul era important prin nașterea lui Iisus Hristos, viitorul se asocia cu viața sufletului de după moarte, iar omul tindea să ajungă în împărăția aleșilor lui Dumnezeu. Prezentul însă era interpretat de biserică ca ceva temporar, imperfect, ca deșertăciune comparativ cu viața veșnică la care se visa. Conform canoanelor religioase, viața pământească nu e altceva decât o etapă de pregătire pentru viitor. Cu timpul, odată cu evoluția societății însă, are loc o reevaluare a timpului pământesc: *hic et nunc* devine unicul timp real cu adevărat pentru om. Deși sunt diferențiate, aceste faze ale timpului – trecut, prezent, viitor – se transformă, printr-o dialectică specială, într-un întreg organic, marcând o altă dimensiune a lumii ce reprezintă cadrul existențial. Cu toate acestea, diferite culturi le marchează diferit, punându-se accentul pe una dintre faze conform cărui fapt se vehiculează lucrurile. Dat fiind faptul că românul crede, tradițional, într-un fel de omniprezență și omnipotență a genezei, trecutul păstrează pentru el o întâietate printre celelalte faze. Într-un cuvânt, „trecutul este acela care domină

timpul și face posibilă cunoașterea lui” [5, p. 168]. „Pe linia sa de dezvoltare principală, timpul în conștiința populară tradițională acționează mai puternic prin trecut decât prin viitor, prezentul fiind el însuși continuu inhibat de date și acte tradiționale” [*idem*, 170]. Așa se explică cele mai multe reacții atestate pentru trecut - 4 reacții, pentru prezent -2 și nici o reacție pentru viitor. Credem că reacțiile respective sunt foarte relevante pentru mentalitatea românului și pentru modul lui de a acționa. Din aceeași perspectivă trebuie interpretate și asociațiile sintagmatice *scurt* - 14, *lung* - 3, care reprezintă caracterizarea spațială a timpului.

Trebuie să relevăm „că conceptul de timp e strict legat de cultura și limba etniei date și orice schimbări de ordin cultural implică modificarea atitudinii și percepției timpului: limba reacționează la aceste schimbări prin transferul bazei modelului metaforic al timpului [Баруздина]. În mentalitatea românului, care are reminiscențe magico-religioase, persistă sentimentul trecerii ireparabile a timpului. În desfășurarea lui, mai mult lineară decât ciclică, timpul nu suportă deplasări sau inversări de date, întrucât comportă caracter ireversibil (cf. *ireversibil* - 4).

4.4. Existența în timp a românului are două fațete: una e cea a clipei și alta e cea a eternității, ambele fiind indisolubil legate. „A fi în timp” pentru român nu înseamnă „a fi pur și simplu, a avea conștiința existenței, ci înseamnă a fi în lumea aceasta [...] Omul este trecător din sentimentul mersului către inevitabil, către moarte” [5, p. 159]¹. În așa fel, se explică reacția destul de frecventă: *viață* - 7, dar și *efemer* - 1, *efemeritate* - 1. Drept consecință firească a acestui mod de a gândi timpul, transpare adesea atitudinea care induce o notă de scepticism, de îndoială în ceea ce privește eficacitatea și rostul efortului uman, deus pentru reușita lui în viață. Cf. *deșărtăciune* - 1 (reacție singulară, de altfel).

Trecem peste convingerea unor cercetători, care sunt de părerea că românul nu are noțiunea de timp, și relevăm că timpul e împărțit tradițional, ca și timpul sidereal (astral), în unități mai mari sau mai mici, ce reprezintă încadrări ale timpului în date concrete și forme organice care conduc ca acest fenomen să aibă un colorit mai variat, mai viu și mai umanizat. A se confrunta, în acest sens, cu cele mai frecvente reacții la stimulul *timp*: *ceas*² (77); *oră* (41); *ore* (26); *minute* (10); *ani* (7); *secundă* (5); *secunde* (5); *durată* (5); *zi* (3); *veac* (3); *secol* (1); *clipă* (1); *an* (1); *eră* (1); *prezent* (4); *trecut* (2);

¹ În limba română funcționează o expresie sinonimă *a fi în veac*, în opoziție cu „a fi în eternitate”. După cum subliniază E. Bernea, „veacul în concepția populară are un cuprins mult mai mare; el are în limitele sale atât trecutul, cât și viitorul, legate printr-un prezent continuu [...]. Veacul este pentru român timpul de aici, din lumea aceasta, pe care el o scoatește reală, dar nu eternă, de când este ea și cât va dura ea; veacul este timpul întreg” [*ibidem*]. Astfel, poate fi motivată reacția *veac* - 3.

² Desigur, e greu să delimităm cu certitudine sensul cu care a fost folosită reacția *ceas*: „interval de timp egal cu 60 de minute” sau ca „aparat ce servește la determinarea și măsurarea timpului”.

Părți ale zilei; *seara* (1); *dimineața* (1). Deci au dreptate cercetătorii când susțin că „românul ignoră în bună parte mersul timpului împărțit în unități matematice precise, dar aceasta nu înseamnă deloc că el ignoră timpul, cum înclină să creadă unii cercetători, ci, dimpotrivă, îl simte mai adânc și mai prezent, având un fel mai viu și mai concret de a măsura și denumi momentele, datele și perioadele de timp” [5, p. 219].

Cea de-a doua fațetă a existenței în timp a românului, opusă lumii de aici, este lumea de dincolo sau lumea veșniciei. Românul conștientizează că e subordonat condiției temporale, dar știe că se poate elibera de această povară, câștigând în fața curgerii timpului, și să-l învingă prin plecarea în eternitate, transfigurând tot ceea ce e efemer, trecător (cf. reacțiile *eternitate* - 4, *infiniit* - 2, *etern* - 1). Eliberarea de dimensiunea timpului e văzută ca o eliberare și apropiere de Dumnezeu. Viața noastră nu este decât o oglindă a timpului. Din acest motiv, românul acceptă să se supună acestei condiții temporale ce îi este dată în mod originar. „Neamul românesc e și el, într-un fel, solidar cu acel plan neschimbător, consemnează C. Noica. I se întâmplă și lui multe, se frământă ce-i în marginea lui, în inima lui, peste trupul lui chiar – dar el rămâne neschimbător. «Trece și asta» e una din cele mai curente vorbe românești. Neamul nostru rămâne pentru că și el participă, în felul lui, la eternitatea ființei” [9, p. 11].

Românul vede viața sub forma unui drum care se desfășoară cursiv sau în căderi, lin sau zbuciumat, dar sigur că nu stă locului: or aceasta înseamnă trecerea într-o altă dimensiune a ei – veșnicia (Cf. *călătorie* -1), iar omul pe acest drum este un călător.

4.5. Viața se desfășoară sub puterea și influența timpului care poate avea consecințe atât pozitive, cât și negative, distructive sau creatoare. Omul recunoaște această forță a timpului și de aceea își concentrează atenția în vederea păstrării și supunerii față de legitățile timpului, a folosirii sau anihilării diverselor lui calități: „Prezența noțiunii de calitate în judecata timpului ne dă adevăratul sens al felului cum românul își reprezintă și trăiește timpul. Pentru el timpul nu este postulat, o abstracțiune, ci o realitate concretă; nu este ceva care poate fi măsurat cantitativ, ci este lucru viu” [5, p. 223].

4.5.1. În această ordine de idei, analizând asociațiile sintagmatice pentru *timp*, putem conchide că vorbitorii de limba română le preferă pe cele care descriu timpul din perspectivă calitativă, și nu cantitativă (cf. *scurt* - 16, *puțin* - 10, *îndelungat* - 5, *lung* - 3) spre deosebire de alte culturi, în care timpul este perceput concret, exact, fix (bunăoară, în tabloul lumii specific nemților, unde s-au atestat, în special, asociații sintagmatice exprimate prin numerale sau alte părți de vorbire exprimând cantitatea (*apud* [18]). Românul își concentrează mai mult atenția asupra laturii calitative a timpului și a conotațiilor lui emoționale – model axiologic al gradării temporale (cf. *pierdut* - 10, *liber* - 9, *trecător* - 8, *frumos* - 4, *așteptare* - 4, *nelimitat* - 2, *petrecut* - 1, *câștigat* - 1, *efemer* - 1, *dorință* - 1, *răbdare* - 1, *nostalgie* - 1, *tinerețe* - 1, *bătrânețe* - 1, *deșărtăciune* -1, *efemeritate* - 1) etc. Or „natura sa, menționează E. Bernea, se exprimă prin însușiri specifice și funcționează în mod continuu, nou și viu. Acest timp nu este abstract, fără chip și monoton ca timpul matematic, ci, dimpotrivă, este concret, cu înfățișări variate și muzical” [5, p. 151]. Coraportul reacțiilor ce caracterizează timpul din punct de vedere cantitativ și cele din punct de vedere calitativ se prezintă în felul următor:

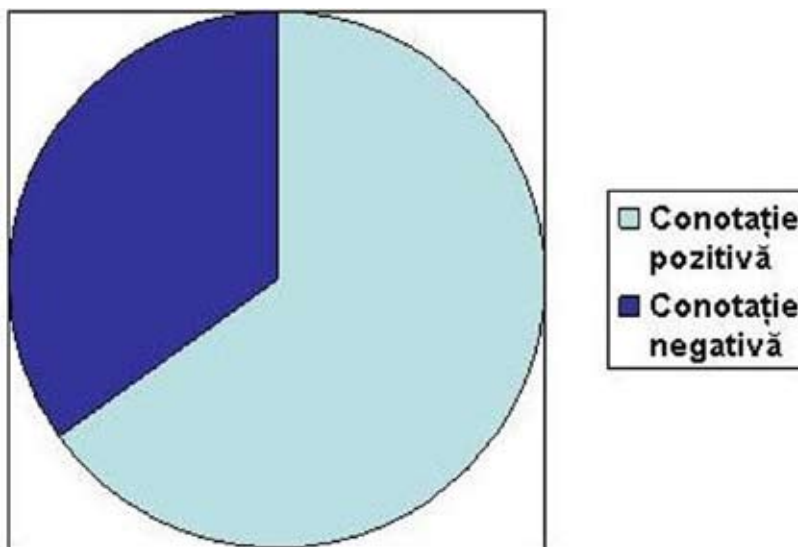

Fig. 2. Coraportul reacțiilor cantitative și calitative

Ordinea materială a lucrurilor a impus o viziune materialistă aspra timpului la germani, care îl asociază adesea cu banii sau verbe din aceeași sferă semantică: *kosten* („a costa”), *investieren*, *verbuttern*, *verplempen* („a cheltui, a risipi”). *Time is money* este o îmbinare de cuvinte stabilă în limba engleză, calchiată în foarte multe limbi, inclusiv în română, drept rezultat al globalizării și dezvoltării relațiilor de piață. Totuși în cultura românească timpul comportă mai mult valoare spirituală: el e privit ca valoare, ce trebuie păstrată și folosită eficient, și nu consumată fără rost – timpul e un dar dumnezeiesc, de aceea printre reacțiile românilor am atestat unități lexicale precum *prețios* - 5, *valoros* - 4, *valoare* - 3, *neprețuit* - 2, *fără preț* - 2.

4.5.2. Timpul incumbă o percepere aparte a lucrurilor de către individ. Personalizat, el își adjucează sentimente și trăiri, realizări și nereușite și chiar poate transforma lumea înconjurătoare într-o modalitate de exprimare psihologică a împlinirilor și insucceselor într-un anumit segment al dezvoltării umane. Așa pot fi explicate reacțiile singulare de tipul: *obstacol*, *neajuns*, *teamă*, *neatenție*, *relaxare*, *pierdere*, *muzică*, *eseuri* etc. Nu ne miră nici reacțiile de tipul *stres* - 2, *presiune* - 1, *criză* - 1, *greutate* - 1, *agitație* - 1 – fenomene ce au devenit indispensabile vieții contemporane, iar cuvintele ce le denumesc au devenit obsedante azi chiar și în limbajul copiilor.

În plan cantitativ, reacțiile având conotație pozitivă (Cf. *viață* -12, *liber* -9, *frumos* - 4, *valoros* - 4, *relaxare* - 4, *prețios* - 2, *scump* -2, *dorință* - 1, *tinerețe* - 1, *muzică* - 1, *pe-trecut* - 1 etc.) sunt mult mai numeroase decât reacțiile cu conotație negativă (Cf. *pierdut* - 10, *pierdere* - 2, *bătrânețe* - 1, *întârziere* - 1, *obstacol* - 1, *nostalgie* - 1, *dușman* - 1, *efe-*

meritate -1, *deșărtăciune* - 1, *teamă* - 1 etc.) (cf. fig. 3). Mai mult, există chiar credința că nu poți face orice și oricând, pentru că orice lucru își are timpul său: „Sistemul de credințe nu permite acțiunii ce nesocotesc timpul când ele se produc. E zi bună și zi rea, e ceas bun și ceas rău, cine nu respectă aceste calități trage consecințele” [5, p. 222].

Fig. 3. *Coraportul reacțiilor cu conotație negativă față de cele cu conotație pozitivă*

Deși timpul a fost dintotdeauna o necunoscută ce a alimentat propensiunea umană spre speculație, considerăm că un „instrument, mai mult sau mai puțin, obiectiv, de cunoaștere a lui ar putea fi recunoscută doar Limba” [19, p. 11]. Or, „în virtutea esenței sale, limba furnizează individului cadrul ce-i susține « imaginea lumii », exprimând, așa cum preciza (în același context) Humboldt, «spiritul popoarelor». În același timp, limba constituie totdeauna un mod de «a locui» în lume” [6, p. 1]. Specificul național-cultural stă ascuns în propoziții specifice, alcătuite cu ajutorul unităților lexicale identice, dar având conotații specifice [22, p. 7]. Categoria timpului capătă noi conținuturi în configurația limbii române, în structura simbolurilor-expresii, fiind o caracteristică a „rostirii filosofice românești”. În concluzie, menționăm că există diverse modalități de a ne apropia de „duhul” unei culturi (expresie utilizată de C. Noica): a-i studia legitățile lingvistice (*alias* „tendoanele și ligamentele”), sfârșind prin a o lipsi de seva vieții; a-i cerceta basmele și miturile, proverbele și legendele, obiceiurile și cutumele etc. pentru a-i descoperi gândirea metafizică sau sufletul românesc, calitate spirituală ireductibilă și imuabilă (Cf. M. Vulcănescu, E. Bernea, C. Noica *et alii*) ș.a. În demersul nostru științific

am ales calea desprinderii amplitudinii fenomenale a limbajului – propunându-ne o abordare integralistă a lui, ghidați de imperativul coșerian al interdisciplinarității – prin studiul categoriei timpului, jalonându-ne pe afirmația coșeriană conform căreia „timpul schimbă fiecare lucru, deci și limbajul” [8, p. 333]. Mai mult, timpul, după cum afirmă C. Rădulescu-Motru, este strâns legat, prin teoriile și credințele pe care mintea omului le are asupra lui, de însăși evoluția culturii. El este destin” [11, p. 72]. De timp depinde perceperea epocii, comportamentul oamenilor, conștiința lor, ritmul vieții, atitudinea față de lucruri și, în definitiv, tabloul lumii.

Referințe bibliografice

1. Baciuc Cl. *Limbă și gândire*// http://cogito.ucdc.ro/nr_2v2/LIMBA%20si%20GaNDIRE.pdf (vizitat 07.08.2014).
2. Bădescu I. *Timp și cultură. Trei teme de antropologie istorică*. București: Editura științifică și enciclopedică, 1988.
3. Benveniste E. *Le langage et l'expérience humaine*. În: E. Benveniste, *Problemes de linguistique generale*, 2. Gallimard, 2004, p. 67-78.
4. Bergson Henri. *Eseu asupra datelor mediate ale conștiinței*. Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1993.
5. Bernea E. *Spațiu, timp și cauzalitate la poporul român*. București: Humanitas, 2005.
6. Boboc Al. *Limba și timp în comportamentul uman și în comunicare* // <http://www.google.ro> (vizitat 07.08.2014).
7. Cassirer E. *Philosophie der symbolischen Formen*, erster Teil. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt.
8. Coșeriu E. *Omul și limbajul său. Studii de filozofie a limbajului, teorie a limbii și lingvistică generală*. Iași: Editura Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, 2009.
9. Noica C. *Pagini despre sufletul românesc*. București: Editura Humanitas, 2008.
10. Popescu Iu. *Timp și limbaj. Introducere în lingvistica lui Gustave Guillaume*. Iași, Institutul european, 2006.
11. Rădulescu-Motru C. *Timp și destin*. București: Editura Minerva, 1997.
12. Vozian L. *Dimensiuni filozofice ale timpului și spațiului*// Revistă de științe socioumane. Chișinău: Universitatea Pedagogică de Stat „Ion. Creangă”, 2008, nr. 2 (9).
13. Jean Chevalier, Alain Gheerbrant. *Dicționar de simboluri, mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*. București: Editura Artemis, vol. 3.
14. *Dicționar de proverbe și zicători românești*. Alcătuire, prefață de Grigore Botezatu și Andrei Hâncu. București-Chișinău: Editura Litera internațional, 2001.
15. Bidu-Vrânceanu Angela, Călărășu Cristina, Ionescu-Ruxăndoiu Liliana, Mancaș M., Pană-Dindelegan G., *Dicționar de științe ale limbii*. București: Editura Nemira, 2001.

16. Баруздина С.А. *Время как лингвокультурный концепт*. // file:///F:/DALR/Spatiu%20Timp/ Art.%20rusa/Baruzdina.pdf (vizitat 07.08.2014).

17. Дарбанова Н.А. *Время в лингвистических исследованиях: предъистория и современность*. // file:///F:/DALR/Spatiu%20Timp/Art.%20rusa/Darbanova.pdf (vizitat 07.08.2014).

18. Емельянова С. М. *Асимметрия восприятия времени в русской и немецкой лингвокультурах*. În: «Филология, искусствоведение и культурология: актуальные вопросы и тенденции развития»: материалы международной заочной научно-практической конференции (13 мая 2013 г.); <http://sibac.info/index.php/2009-07-01-10-21-16/7920-2013-05-22-12-31-55> (vizitat 07.08.2014).

19. Кагунин Д. А. *К вопросу об определении направления движения времени в русской языковой картине мира*. În: Вестник Томского государственного университета. Филология. Томск, 2007. – № 1, С. 11-17.

20. Караулов Ю. Н. *Русский язык и языковая личность*. Москва: Изд-во Наука, 1987.

21. Караулов Ю. Н. *Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности*. În: *Русский ассоциативный словарь*. Книга 1. Прямой словарь: от стимула к реакции. Ассоциативный тезаурус современного русского языка. Часть I / Ю. Н. Караулов, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова. Москва: Изд-во «Помовский и партнеры», 2011.

22. Маслова В. А., 2003. Универсальное и национальное в языковой картине мира. *Русский язык в центре Европы 8. Ассоциация русистов Словакии*. Банска Бистрица. 6-11.

23. Никуличева Д. Б. *Эксперимент по выявлению перцептивных основ грамматической категоризации Времени (На материале сопоставления русского и английского языков)*. În: Вопросы психолингвистики, 2007, 6. Москва: Институт языкознания Российской академии наук, 2007.

24. Фрумкина Р. М. *Психолингвистика: что мы делаем, когда говорим и думаем* // https://www.google.ru/?gws_rd=ssl#newwindow=1&q=%D1%84%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D0%B0 (vizitat 07.08.2014).

25. Яковлева Е. С. *Час в системе русских названий времени* // Логический анализ языка. *Язык и время*. Москва: Изд-во «Индрик», 1997, с. 267-280.